

Частина перша
Від ґрунту

ОДИН З БАГАТЬОХ

Чистих і щирих сліз прагне справжнє кохання. Великих змагань жадає могутня душа поневоленого народу... Тужить вона з року в рік і марить довгими віками, коли встануть чисті серцями і знайдуть між собою святого местника за кривди лихоліття...

Движать і дихають трівожно родючі ґрунти чорноземні, чуючи в собі ще непочаті сили вірних дітей своїх, яким треба тільки підвестися на лікті, як голови їх порушать блакить неба...

Коли встав один з багатьох, то здумувався світ цілий з його сили непереможної, краси й чистоти невиплямованої...

Довго ще будуть згадувати по хуторах та селах славного повстанчого отамана Зеленого, якого сама мужицька доля обрала за провідника поневолених і вклала в його руки меч карний і справедливий, перемога якого приносила тільки радість тім, що були позбавлені світа...

Сумний і ніжний, як колискова пісня матері, укоханий всіми за щирість і справедливість, він добровільно переніс всі негоди життя й пройшов усі дороги терпіння,

аби нарешті скласти на ріднім полі свою безталанну голову й залишити після себе одні лише болючі спогади...

В осінній мряці, серед спустошених піль схилився він на якусь межу і так простивсь зі світом. Поховали його поруч інших повстанчих могилок і тепер він спить вічним сном у своїй домовині холодній, над якою тільки один кущ калини зеленіє...

Не було кому закрити його очей, не було кому проспівати йому «Вічну Пам'ять!» — тільки одні чорні гайворони прокричали сумно — «на добраніч!»

А Україна ще змагається за свою волю і в годину великого терпіння кличе його:

— Устань, сину!

СВІТ БІЛИЙ...

З'явився на світ білий перед самим сходом сонця. Казала мати, що мав бути щасливий, бо в «сорочці родився»... Тільки сталося так, що та сорочка пропала, бо баба, яка доглядала породільниці, поклала її на припічок сушитися, а вона якось попала в піч і згоріла там...

Потім його охрестили й назвали Данилом. Купали в конюшині, щоб «здоровий був»...

Згодом, як на світ з'явився малий брат Олекса, про Данильця перестали турбуватися і він став сам собі рости. З перших же днів свідомости своєї став черпати мудрість мужицького життя і вчився працювати, як працювали його мати Оксана й батько Степан, як працювало все село...

Чудний якийсь був він: завжди сумний, замислений, поважний, наче старий. Не любив він тих забав,

якими бавилися його ровесники. Було забереться десь у коноплі, насипле там невеличку могилку, поставить на ній маленького хрестика з лободи і молиться до нього...

Раз мати взяла його за руку і сказала:

— Що ти робиш, дитино?...

Він злякано відповів:

— Голготу, мамо!

Мати розповіла це батькови, а той розсердився і накричав на малого:

— Як ти, шибенику, хоч ще раз будеш так бавитися, то я тобі вуха пообриваю!...

Нічого не сказав на це батькові малий Данильцьо, бо знав добре, яка важка рука в батька. Вже не раз закоштував він її під час голодних днів та п'яних сварок у хаті. Батько Данильця хоч був і трудящий, але часами цілими неділями пив і тоді в їх маленькій хаті робилося холодно й голодно. Як би так не старанок матері, то, напевне, давно все пішло б прахом. Дивився Данильцьо своїми малими оченятами на світ білий і не міг збагнути, через що в мами такі великі синяки під очима і чого вона так гірко плаче, коли колише його меншого братіка. Знав одно, що коли він просив їсти, то мати плакала й нарікала гірко:

— І доки так буде, Боже?!

Тоді він уже й не казав нічого, а залазив куди-небудь у темний куточок і починав там щось своє думати... І те, що він думав, заколисувало його і він так солодко засипляв там, що потім мати не могла добудитися...

Одного разу прийшла до його матері та сама баба, що колись спалила щасливу сорочку, і сказала:

— Чогось ваш Данильцьо людських дітей цурається... Завжди собі сам, як бур'ян дикий...

Мати в той час поралася коло печі і, не підводячи своєї голови, сказала:

— Йому й так добре! Чого це ви так турбуєтеся?

— Бачите, — заговорила баба, — якщо ви його й далі триматимете так у хаті, то він довго не проживе на білому світі...

— Не ваше діло! — відрубала гостро Данильцьова мати. — Кожний хай своє знає і до чужого не втручається.

Бідна! Вона ніяк не могла простити їй того, що та спалила в печі сорочку старшенького сина. Відчувала й баба провину, але нічого вже було робити, хіба що помагала Оксані важко зітхати та нарікати. Стала вона зітхати і на цей раз, але слова малого Данильця, які він сказав тоді, заставили її забутися за свої зітхання і вона тільки руками сплеснула:

— Перший раз чую, щоб мала дитина таке говорила...

А малий Данильцьо говорив про те, як він «вилосте» і стане «левиким», то піде на «лоботу», заробить там багато грошей і купить за них стільки хліба, що його за цілий рік не зможе ніхто з'їсти...

— А ви, бабо, не дивуйтеся! — сердито сказала Оксана. — Краще вже й не говорили б нічого, коли самі знищили дитяче щастя!

— Яке щастя? — пробувала було сперечатися баба, але Оксана так сердито кинула в коцюбик коцюбою, що та зараз же поспішила вийти з хати.

— Не дай Боже, щоб бідний мав розум, бо тоді сам Бог стане ворогом! — говорила сама до себе Оксана,

витираючи крадьком сльози, щоб «часом Данильцьо не побачив»...

А малий Данильцьо все бачив і розумів. Його молоденький мізок, роспіраючи ще слабкі кости черепа, напружено думав про те, чому так мало хліба у світі, а так багато праці? Звідки беруться сльози, коли не хочеться плакати і що таке за люде, оті вороги?

Про те, як малий Данильцьо говорив з бабою, мати якось розповіла батькові, а той вирішив, що його пора вже вчити читати й писати, «щоб не марнувавсь даремне»...

Батько малого Данильця був чоловік письменний і колись мріяв бути справжнім дяком. Ото він і став учити свого сина: — аз, буки, віди, глагол і різка після кожної букви...

— Нехай б'ють, — думав про себе малий Данильцьо, — але кричати проте не буду!

— Залізо якесь, а не хлопчисько! — сердито казав батько, кидаючи в куток різку.

— Як буду левикий, — думав Данильцьо свої думки далі, — то я тоді все пригадаю...

Однаково, до того зоставалося довго ждати і малий Данильцьо за якогось пів року вже читав часословця і псалтиря. Дорого, дуже дорого далася Данильцьові ця наука, але вже до року знав напам'ять не тільки «Помилуй мя Боже», але й «Вскую шаташася людіє»... Останній псалом дуже подобався батькові і коли він приходив до дому п'яний, то зараз же заставляв його проказувати собі і, тоді як Данильцьо проказував цей жалібний псалом, батько журно хитав головою і плакав, а мати дивилася й думала про себе:

— Ой, не проживе ця дитина на світі, не проживе!
Отак і помре від кофу, або шкарлятини...

Однаково, як прийшли в село пошесті всякі, то Данильцьо щасливо переніс не тільки що кір та шкарлятину, але й самий дифтерит. Було це тоді, як умірав батько. Через це саме Данильцьо мало що й пам'ятав його смерть. Знав тільки, як приходили в хату якісь люде, як відчиняли настіж двері, коли виносили труну і як від того було зимно на горячій печі, де лежав Данильцьо і його менший брат Олекса. Пригадував ще, як потім плакала над ними мама і як приказувала:

— Діточки мої любі, діточки мої милі, щож я тепер робитиму з вами?

Весною мама показала на цвинтарі батькову могилу з великим дубовим хрестом, але вже не плакала і не зітхала. Вона вже встигла призвичаїтися бути самою і почувала себе навіть краще, бо не було кому сваритися і розганятися з кулаками...

Покійний, крім довгів та злиднів, залишив після себе невеличку скриньочку з ріжними казочками та житіями святих, яка перейшла до розпорядимости Данильця. Звідси він довідався про «Соловія Розбійника», який свистав «на дванайцять миль», про могутнього Сампсона, якому хитра Даліла обрізала волося, і взнав багато дечого иншого, від чого солодко замірало й радісно тремтіло його маленьке серце. За цю скриньочку з казками він охоче простив батькові всю його суворість та жорстокість і з вдячністю згадував той час, коли той учив його трудного «аз, буки, віди»...

З виду свого Данильцьо нагадував батька, але вдачу мав своєї матері. Русява головка з розумними сірими

очима часто хилилася на груди і так марила бути могутнім Сампсоном, який не чуючи ніякої болі від ворожих ударів, сміливо йде широким полем назустріч ворогам, що тьмою тьмушою насунули на Трипілля...

Згодом, як йому було вже десять літ і він став пассти сільську череду, ці мрії змінилися. Сидячи в степу на могилі, він дивився на широкий, битий шлях, що тягнувся аж до самого Києва і думав про те, як колись покине своє село і піде разом з якимись прочанами до святого Печерського Монастиря і зробиться там великим преподобником, до якого звідусіль будуть іти за порадами бідні люде і як він ні в чому не буде відмовляти їм...

В довгі зимові вечорі він сидів і в стосотий раз перечитував про Сампсона, або слухав, як розказувала мати.

А мати багато дечого знала ще від свого діда, батько якого наклав головою у Кодні за те, що ходив колись в Мотронецький монастир присягати Залізнякові. Іноді вона й співала і то так чуло, що Данильцьо ховав лице в долоні і крадькома плакав, почувавючи в своїй душі невідоме майбутнє, яке вже таїлося по темних кутках їх убогої хатини й заздрісно чигало на нього... Особливо зворушувала його оця пісня:

Ой, гай мати! Ой, гай мати!
Ой, гай зелененький,
Помандрував із Трипілля
Хлопець молоденький!
Помандрував, шапочку зняв,
Низенько вклонився:
— Прощай, прощай вся громадо,

Якщо з ким сварився!
Чи сварився, не сварився,
Так, може, змагався,
Гей, простіте, Трипільчане,
Щоб гай не цурався!

Скінчить мати і гляне на Данильця, а він сидить як камінний, тільки очі дивляться чудно так, наче він нічого вже й не бачить перед собою... Міцно стискав в руках пошарпану книжочку з Сампсоном і не знав — де він, і що з ним...

— Що з тобою, Данильцю, може голова болить? — питається мати, а він тільки гляне на неї:

— Ні, мамо!...

— Може б, ти води приніс, а то вранці й не дотовпитися за людьми коло тієї криниці?

Данильцьо вставав, накладав батькову шапку, брав відро і йшов по воду. Мати сумно дивилася йому вслід і думала:

— Ой, непевна дитина, непевна!

Серце матері передчувало весь жах майбутнього і боліло в німій тривозі, якої не могла зрозуміти своїм пригнобленим недолею мізком і, щоб хоч на хвилину не думати про це, переводила очі на свого меншого сина і довго дивилася на його біляву головку, як вона радісно клопоталася коло своєї нової забавки, — саночок, які йому змайстрував Данильцьо.

— Підмети хату, Олексо! Не все ж Данильцьові робити, — казала вона до дитини і та бігом кидалася до коцюбника, де стояв віник. Але в хату входив Данильцьо і забірав від Олекси віника.

— Нащо ви його заставляєте замітати, як він ще такий маленький? — казав він до матері і замітав сам.

Діти жили дружно і ніколи не сварилися між собою. Смерть батька, який помер з білої горячки, зробила глибоке вражіння не тільки на Оксану, але й на дітей і вони інстинктивно охороняли той спокій, який прийшов до них після всіх голодних сварок та побоїв. Часами тільки розпочинав кричати маленький Олекса, який був «вилитим батьком», як казала Оксана, але він раптово затихав, коли тільки до нього приходив Данильцю і починав з ним лагідну розмову.

Згодом маленький Олекса почав ходити до школи, а Данильцю мусів сидіти вдома, бо треба було матері допомагати. І допомагав він не абияк. Навіть не треба було Оксані й молотника наймати, бо все те збіжжя, що діставалося їм з їх півтора морґа поля, Данильцю сам перемолочував і перемелював.

Дивлячись на Данильця, як він працює, Оксана цілком заспокоювалася й думала, що «якби так забрати від нього ті всі книжки, так нічого такого й не сталося б»... Але малий Данильцю став чимдалі, тим більше кохатися в книжках і добував їх, де тільки міг. Ходив він за ними до вчителів і де тільки міг, скрізь діставав їх цілими оберемками. Просиджував над ними весь свій вільний час і цілі ночі, а на ранок ставав до роботи з блідим лицем і великими синяками під очима.

— Покинув би ти, Данильцю, оті книжки! Ти з них хліба не будеш їсти... — скаже іноді Оксана, а в самої серце так і затремтить чогось.

— Алеж у нас, мамо, ще хліб є! — відповідь на те Данило і знову йде за книжками, коли не до вчителя, то до попа.

Сусіди близькі бачили це все й не раз казали Оксані:

— Ви, Оксано, напевно думаєте панією стати?..

— Чого ж то так? — питалася здивовано Оксана.

— Один синок до школи ходить, а другий вдома з книжками ледащіє...

— Чого він ледащіє? — починала вже сперечатися Оксана. — Адже він по вулиці не шляється і шкоди нікому не робить ніякої!

— Еге ж, по вулиці не шляється, але й пастухом не хоче бути... — казали їй на те «добрі» сусіди.

А Данильцьо й справді вже не захотів пасти череди, бо задумав сам господарювати, а це було не до сподоби тим, що обробляли «наспіл» їх землю.

Одного разу, після такої розмови з «добрими» сусідами Оксана прийшла додому, розпалила в печі «як на хліб» і вкинула в огонь всі його книжки, навіть із батьківською скринькою. Робила це похапцем, боючись, щоб не надійшов Данильцьо, який у той час був у клуні. Мішала їх в огні коцюбою, щоб «швидше зітліли»... Коли ж від книжок зосталася купка блискучого попелу, який з виду нагадував гадюче лущиння, вона сіла на лаву і гірко заплакала...

Прийшов Данильцьо і стрівожено кинувся до неї:

— Чого плачете, мамусю?!

Ще гірше заридала і, тяжко хлипаючи, сказала:

— Книжки твої спалила, он що!

Прожогом кинувся до печі, а там тільки попіл. Схопився і став таким, яким не був ніколи. Кулаки

стиснув, випростався, а очі так і горять. Не сказав, а заревів:

— У-у-у.. прокляті!

Ніколи ще вона не бачила його таким, і ніколи ще не чула від нього таких слів, а через те й не зогляділася, як вхопила залізну коцюбу і вдарила його просто в зуби. Він тільки похитнувся, але не впав, а закривши рукою окривавленого рота, помалу, гордо так, вийшов з хати і пішов кудись...

Розлючена Оксана заметушилась по хаті, не знаючи, що робити; їй було не то соромно, не то жаль, що вона його так ударила, але, разом з тим, була вражена його словами і сама до себе обурено говорила:

— Правду казали люде, що це до добра не приведе! От, так воно й е! Не приведе!

Метнулася до печі й стала розбивати попіл, щоб і сліду не лишилось ніякого... Довго розбивала і аж на порошок стерла його. Забруднилася, стомилася й ослабла. Вийшла в сіни, сіла на порозі і стала ждати Данильця. Ждала так до полудня — не прийшов. Після полудня посилала малого Олексу шукати його — не знайшов. Вечером злякалася вже і сама шукала, але дарма...

Тільки вже аж на другий день він сам прийшов додому. Лагідний і тихий, підійшов до матері, поцілував її в руку і сказав:

— Вибачайте, мамо! Я не про вас, а про їх сказав так!

Показав рукою на вікно і сумно всміхнувся. І коли всміхався, то Оксана побачила, що в нього нема одного зуба.

— Дитино моя! — заплакала вона. — Хіба ж я винна?

Малий Олекса, який у той час стояв коло порога, дивлячись на матір з-під лоба, понуро сказав:

— Мама завжди спершу роблять збитки, а потім плачуть... Добре вам було, як вас татко били?

— Ой, дітки мої, дітки! — тільки й сказала Оксана. Затихла...

І стало тихо в хаті. Тихо, аж сумно. І ця надзвичайна тиша тривожила серце Оксани до того, що вона не могла навіть спати вночі. Тривожилася, що не знало, де був тоді Данильцьо, як пішов з дому і тільки вже від людей довідалася, що він ходив до Дніпра і цілу ніч блукав по берегах. Хтось з рибалок чув навіть, як він говорив сам до себе: — «Тільки й зостається, що світ білий... що світ білий!»

Для когось іншого це нічого не означало б, але для Оксани, яка стільки вже передумала про його чудну вдачу, цього було досить, щоб стратити сон... Відчувала й знала, що це безслідно не минеться, тим більше, що тепер Данильцьо став зовсім інший, чужий наче, якого вона навіть стала не то боятися, не то поважати. І це чудне почуття вже не кидало її ні на одну хвилину, навіть тоді, коли Данильцьо став тим Данилом, якого всі вважали за найщирішу і найдобрішу людину в селі. Вона відчула, що перервалася та ніжна нитка, яка досі так міцно зв'язувала почування матері з почуваннями сина. Тепер син став чужим для матері і вона це примічала з того, як він ходив до клуні читати ті книжки, які невідомо звідки діставав і як він сидів і думав щось про себе, з таким чудним лицем, як то було в нього тоді, коли вона співала — «Ой, гай мати!»

Розуміла, що син став чужим для неї і що він колись подасться в світ слідом за своїми думками і з тривогою в серці чекала того часу...

НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Такому загадково непомірному розвиткові хлопчини сприяла сама Трипільська природа. Містечко стояло коло самого Дніпра, а навколо його розгорталися чудові краєвиди невеликих гір, порослих зеленими дубовими та липовими лісами і широкі поля з давніми могилами. В цих лісах були такі затишні закутки, куди, здавалося, ніхто й не заглядав ніколи і туди-то, часами, ходив малий Данило читати й марити на самоті. Забравшись в лісову гущавину і слухаючи врочистого гомону столітніх дубів, він забувався за те, що є звичайний собі селянський хлопчина і називається Данилом, а здавалося йому, що він невідомо звідки з'явився сюди і що він зовсім не людина, тільки частина того самого шуму, який наповняв собою ці ліси... І тоді, коли йому здавалося так, його душа випробовувалася й робилася великою, з чого чудувався й сам Данило і, щоб перевірити себе, що це йому не сниться, — кусав себе за великий палець на лівій руці, на якусь хвилину приходив до себе, а там знову марив, аж до самого заходу сонця...

Часами, в свято, йдучи в цей ліс, Данило брав із собою свого меншого брата Олексу і тоді разом ходили на старі руїни якогось палацу, що стояв у лісі над самим Дніпром, і про якого трипільські люде говорили багато ріжних казок.

ЗМІСТ

Частина перша

ВІД ГРУНТУ	
Один з багатьох.	5
Світ білий...	6
На лоні природи	17
Життя вчить.	22
Матірне серце	27
Початок змагань	28
Отець духовний....	33
Перший промінь	40
Між людьми	51
Онуфрієнко	61
Завод Гретера	65
Голосіївський ліс	72
На митарствах	76
«Годі терпіти!»	90
«Товариші селяне!»	99
«Журо моя, жура...»	113

Частина друга

НЕПОБОРНА СИЛА	121
Весна бrenить...	123
На варті	126

«Ой, гаю мій, гаю»	146
Умань	159
Поразка.	171
Товаришка Маруся	177
Напередодні	183
Великий здвиг.	194
Сумні дні.	199
Неминуче останнє	212